

Erzurum Şehri ve Saltık Oğulları Devri [*]

"Bir dervişe kandan gelürsün? demişler; Berf-i rahmetten gelirim, demiş. O ne diyardır? demişler; soğuktan ere zulüm olan Erzurumdur, demiş. Anda yaz olduğuna rasgeldin mi? demişler. Vallah on bir ay yirmi dokuz gün sâkin oldum; halk hep yaz gelecek dediler, ben görmedim, demiş."

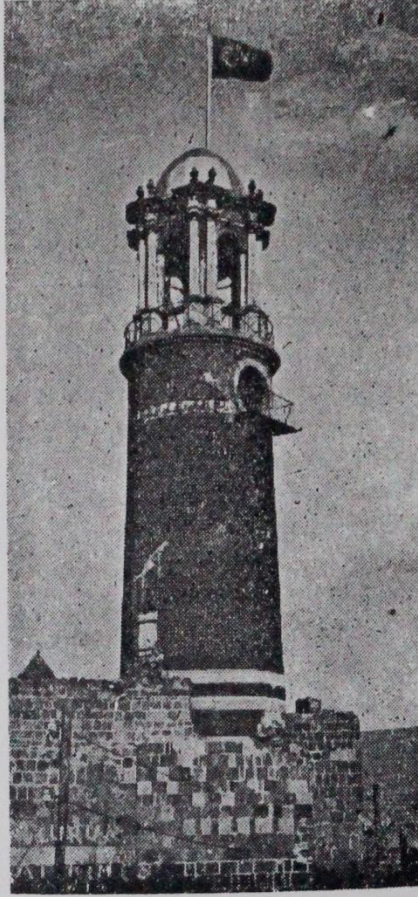
Cavit BİNBAŞIOĞLU

Evlîya Çelebi, naklettiği bu fıkra ile Erzurum'un tabiat şartlarının keskinliğini ifade ediyor. Fakat Erzurumu çepe çevre saran bu keskin tabiat, Erzurumluya tesir edememiş; içinde yaratılan sıcak kültür yuvaları ve ilim havası, medeniyetin teşekkülüne âmil olmuş, hattâ bu kültür ve medeniyet eserleri, kendisini saran o haşin tabiate bir hañçer gibi saplanmış, âdeta onu mağlup etmiştir.

Yüzyıllar boyunca buraya gelenler, yerleşenler bıraktıkları eserlerle şehri tabii bir müze hâline getirmişlerdir. Biz bunu bugün uzun boylu kazı yapmadan bile anlıyoruz. Fakat, kazıların yapıp, bugün henüz bilemediğimiz tarihî gerçeklerin aydınlığa çıkacağı günleri de dört gözle bekliyoruz.

Erzurum'un esaslı olarak Türk hâkimiyetine geçişi Alp Arslan'ın 1071 Malazgirt zaferinden sonradır ve Selçuklulardan Saltık oğulları ile başlar. Daha önce şehir, Bizanslılarda idi. İlk defa bugün ü bulunduğu yerde (M.S. 450 de) Bizans İmparatoru Teodosios tarafından İranlılara karşı askeri bir mevki olarak Teodosiopolis adıyla kuruldu. Bundan önce de bugünkü bulunduğu yerin 15 km. kadar kuzey batısında bir kasaba vardı. Buraya Erzurum'un ilk kuruluş yeri göziyle bakılıyor. Adına da "Arze" yahut "Karaz" deniliyordu. Teodosiopolis kurulduktan sonra Arze, mevkiini birdenbire kaybetmedi; X. yüzyılda zengin ve kalabalık bir kasaba olduğuna dair kayıtlar vardır. Alp Arslan orduları kasabayı harabettikten sonradır ki (XI. yüzyıldan itibaren) önemini kaybetti; halkı da bugünkü Erzurum'a (Teodosioplis'e) taşındı.

Arze'liler ve Selçuk Türkleri şehre hâkim olduktan ve yerleştikten sonra şehrin adını değiştirdiler. Eski Arze'yi biraz değiştirerek "Erzenirrum" adını verdiler. Buna, Selçuk Türklerinin Anadoluya geldikten sonra Anadoluyu Türkleştirme siya-

Saltık Oğulları devrine ait eserlerden Tepsi Minare (Saat Kulesi)

setinin bir belirtisi olarak bakılabilir. "Erzenirrum" a eski yazılış şekline bakarak (Buğday, tahıl memleketi) mânasını verenler olduğu gibi, Rum diyarı mânasını veren Batı müellifleri de vardır. Kayıtlarda "Erzenirrum" yazılmasına rağmen halk bunu her zaman Erzurum olarak kullanmıştır.

Şehrin birinci kurtuluş yeri olan Karaz'da bir höyük vardır. 1942 de Türk Tarih Kurumu tarafından yapılan bir sondajda Bakır devrine ait birçok eserler bulunmuştur (1). 1944 te de bir kazı yapılmış, fakat neticeler henüz neşredilmemiştir. Yapılan sondaja göre buraların en az Bakır çağındanberi insanlarla meskûn olduğu an-

laşılmıştır. 1944 teki kazıda bulunan bir iskelete göre Karaz'daki Bakır çağı insanları dolikisefaldırlar.

Erzurumda Bizanslılar devrinde meydana getirilen eserlerin hangileri olduğunu bilemiyoruz. Şehrin savunması için yapılan ve zaman zaman tamir edilen surlarda her halde Bizanslıların da emeği vardır. Fakat eskiden yapılmış olan o surlardan da bugün pek az bir kısım kalmıştır.

Şehri çeviren surlar, dış sur, ikinci sur, içkale olmak üzere üç tanedir. Bunlardan içkale, şehrin ortasında yüksekçe bir tepe üzerindedir; içinde bugün saat kulesi diye anılan fakat aslında içkalenin gözetleme yeri olarak yapılan bir kule, Saltık'a ait olduğu söylenen bir kümbet, doğu ve batı cephelerinin köşelerinin birer birer karşılıklı olarak ayrıca iki kule daha vardır.

İkinci surun kapladığı alan daha geniştir. İçkale, bu ikinci surun kapladığı alanın kuzey doğu köşesine düşer. İçkalenin doğu kenarı ile ikinci sur arasındaki açıklık 8-10 metre kadardır. Eskiden ikinci surda dört cihete açılan kapılar varmış, bunlardan doğuda Tebriz kapı (bugün Kale kapı deniliyor), güneyde Erzincan kapı (yanan sinamanın batısında ki çemenin bulunduğu yer), kuzeyde Gürcü kapı (İş Bankasının yanında), dördüncü kapı da bugün Yenikapı denilen yerde idi.

Bu surlar, zamanın muharebelerine karşı koyacak şekilde yapılmışlardır. Fakat, XIX. Yüzyılda tekniğin hızla gelişmesi

(*) *Erzurum hakkındaki incelemelerim sırasında bana yardımlarda bulunan Erzurum Müzesi Müdürü Sayın Halil Üstün'e burada teşekkürü kendime borç biliyorum.*

1) III. Türk Tarih kongresi, sayfa: 165. Doktor H. Z. Koşay: Karaz sondajı Ankara 1948.

g) Yıl sonu 2 numaralı başöğretmenlik raporu.

h) Gelecek öğretim yılı başında okutulacak kitapların listesi,

i) Öğretmenlerin tatil adresleri, (okulun açılış günü öğretmenlere duyurulur ve bir hafta önce gelmeleri hatırlatılır.)

j) Öğretmenlerin çalışmalarına ait gizli tasvip varakaları, (iki ve daha fazla öğretmenli okullar içindir. Kapalı gönde-

rilecektir.) maarif memuruğuna gönderilir.

10. Yaz tatilinde ayrılmak isteyen başöğretmenler idare makamlarından izin almak, yerlerine bir vekil bırakmak mümkün olmadığı takdirde okulu köy muhtarına teslim etmek ve bir nüsha teslim tutanağını (cetvelini), tatil adreslerini maarif memuruğuna vermek suretiyle ayrılabilirler.

Nakil, emeklilik, başöğretmen görevi-

nin alınması gibi durumlarda da aynı şekilde hareket etmek icap eder.

Not: 1) Ramazan, Kurban ve mahalli kurtuluş bayramlarına Yönetmeliğin 14 ü maddesi gereğince hareket olunur.

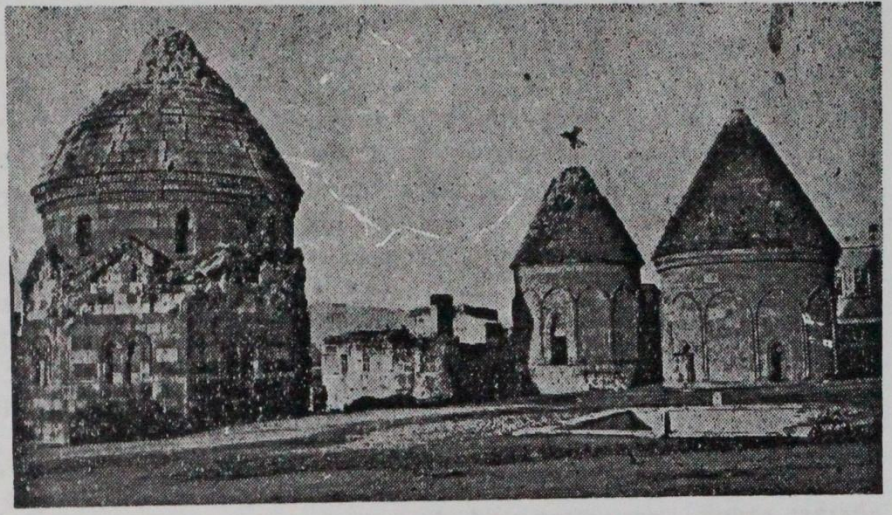
Not: 2) 25 ekim Ziya Gökalp, 2 aralık Namık Kemal, 9 nisan Mimar Sinan'ın ölüm ve 27 kasım Kunuri, 18 mart Çanakkale zaferi günleri, 26 martta ağaç bayramıdır. Bunlara ait gün ve tören tertiplenir.

ve yeni silâhların icadiyle eski savunma vasıtaları da tabii olarak mevkiini kaybetti. Bu sebepten ötürü 1853 Kırım Harbinin başlayacağı sıralarda surlar sökülerek yeni silâhların icabına göre Tabya denilen yeni tahkimat yapıldı. Şehrin etrafındaki Kiremitlik, Mecidiye ve Aziziye tabyaları bunlardandır Daha sonra 1865-1877 harplerinde de surların yıkılmasına devam edilmiştir (2).

Erzurum şehri olarak bugünkü bulunduğu yerde kurulduktan sonra sırasıyla Bizanslar, Selçuklular, İlhanlılar ve nihayet Osmanlılar hâkim olmuşlar. Bunlar arasında da bazı fırsatlardan istifade ederek bağımsız beylerin hüküm sürdüğü devirler olmuştur. Bizanslılardan, yukarıda kısaca bahsedildiği gibi, bunlar zamanından kalan eserleri bilmiyoruz. Şehir, askerî bir maksat için kurulduğuna göre daha onlar zamanında surlar yapılmışa başlanıldığı muhakkaktır. Fakat nerede, kim zamanında yapılmıştır, bunlardan henüz haberdar değiliz.

Erzurumdaki Selçuklar devrini iki kısma ayırabiliriz: biri Selçuklulardan Saltık oğulları devri, diğeri de Erzurumun Anadolu Selçuk idaresine bağlı bulunduğu devir. Birincisini (Saltık oğulları devri), diğeri de sadece (Selçuklular devri) diye adlandırabiliriz.

Saltık Oğulları Devri: Alp Arslan, Bizanslılara karşı 1071 Malazgirt muzaferiyetinde kendisine çok yardımlarda bulunmuş ve bâzılarının dediğine göre akrabalarından da olan Ebülkasım'a Erzurum'un fethi vazifesini, sonra da Erzurum ve bölgesinin idaresini veriyor. Ebülkasım Erzurumu Bizanslılardan zeptediyor ve hâkimiyetini kuruyor. Ebülkasımın idaresiyle beraber Erzurumda Saltık Oğulları devri de başlamıştır. Saltık Oğulları beyliğinde sırasıyla Ali, Saltık (1145-1174), Mehmet, Alâeddin yahut Melikşah emirlik yaptılar.

Saltık Oğulları Devrine ait eserlerden Üç Kümbetler

Bunlardan en dirayetlisi ve en çalışkanı Saltık idi. Saltık, zamanında Gürcülere karşı devamlı muharebelere girişmiştir. Hattâ bu muharebelerin birinde esir düştü; sonra tekrar kurtuldu. Saltık'ın bu şöhretinden dolayıdır ki dedesi tarafından kurulan devlete kendi adı verilerek Saltıkoğulları denmiştir.

Saltık, kendi namına bakır para da bastırmıştır. Paranın bir yüzünde "Essultan'ül-Muazzam Mes'ut bin Muhammet İzüddin Sadık bin Ali., yazılıdır. Diğer yüzünde ortada bir sütun üzerinde bir haç vardır. Bir eliyle kılıca dayanan Saltık, diğer eliyle haçı tutuyor. Solda da bir imparator tasviri görülüyor. Bu paralar, Bizans paralarının taklididir. Oğlu Mehmet de kendi namına paralar bastırmıştır (3).

Saltık'ın torunu olan Alâeddin zamanında Konya Selçuklulardan ikinci Kılıç Aslan'ın oğlu Rüknettın, Anadolunun birliğini temin etmek için savaşıyordu. Bu zamanda Saltık oğulları da tehlikeye girmişti. Rüknettın 1200 tarihinde Erzurum'u Saltık oğullarından aldı; Elbistan emiri olan kardeşini de Erzuruma vali yaptı. Böylece merkezi Erzurumda olan Saltık oğulları

beyliği de sona erdi ve ülkesi Konya Selçuklularının eline geçti.

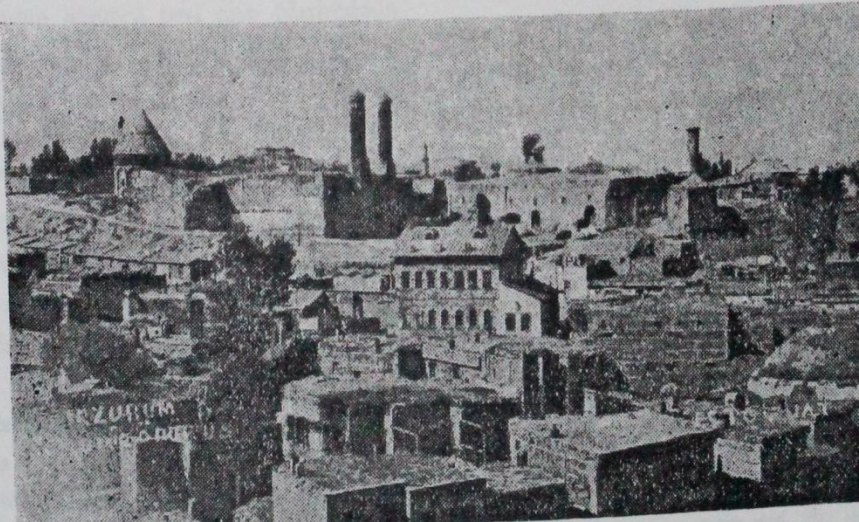
Erzurumda Saltık oğullarına ait eserlerden görülebilenler, Üçkümbetler, Ulu Cami, Tepsi Minare'dir.

Üçkümbetler: Üçkümbetler Erzurumdaki Saltık eserlerinin en eskilerinden ve en önemlilerinden biridir. Tabanı sekiz köşeli bir poligon halindedir, her yüzünün üzerinde Bizans mimarisi tarzında çatıya benzeyen köşeli saçaklar vardır. Buradan, bu üç kümbetten en eskisinin büyük kümbet olduğunu anlıyoruz. Çünkü çatıya benzeyen saçaklar diğerlerinde yoktur. Erzurum tarihini yazan Öğretmen Abdurrahim Şerif Belgu merhum, büyük kümbetin Saltık'a ait olduğunu yazar; halbuki diğer taraftan da içkaleyi, Tepsiminareyi Saltık'ın yaptırdığından bahseder. İçkalenin içerisinde bir de kübet vardır; ve büyük kübetten daha yakın zamanda yapıldığı mimarî tarzından anlaşılıyor. Buna göre Saltık'ın türbesinin kendi yaptırdığı kalenin içindeki ve yine kendi yaptırdığı kulenin yanındaki kübetten olması akla daha yakındır. Bu hale göre Üçkümbetlerden büyüğünde Ebülkasımın veya oğlu Ali'nin olması ihtimali daha kuvvetlidir (Resim: 3).

Büyük kümbetin saçaktan sonraki kısmı bir silindir. halinde yükselmekte aşağıdaki her köşeye isbat edecek şekilde üçgen prizma şeklinde oyuklar vardır. Oyukların üst tarafı kemerlidir. Bu kemerler türlü hayvan resimleriyle süslüdür. Bunlardan bâriz olarak bir hayvana benzetilebilenler; bir öküz başı, boynuzlar arasında bir insan başı, tavşana benzeyen bir hayvan

2) Bu sırada surların kapılarında bulunan yazıtlar sökülüş, sonrada kaybolmuştur.

3) Bu paralar Behzat Butak'ın "Resimli Türk Paraları" adlı kitabının 86, 87. sayfalarında vardır.

Eski Erzurum'un umumî görünüşü

birbirine sarılı yılan, kartal vesairedir. Bu resimlerin ifade ettiği mânâyı kesin olarak bilmiyoruz. oniki burcun adları olduğunu söyleyenler bulunduğu gibi Türklerin Totemizm devrinin bir hâtırası olduğunu söyleyenler de vardır. Fakat, burada oniki burca verilen adlardaki hayvanlar bulunmadığı gibi, şekillerin sayısı da oniki değildir. Totemizm devrinin bir hâtırası olduğu kabul edilse bile boynuzlar arasındaki insan başı ne mânâ ifade eder?

Üçkümbetlerden sonuncu kümbetin Saltık oğullarının son beyi olan Alâddine ait olduğuna dair bazı kanaatler vardır.

Ulu Cami: Ulu Cami, kendi adını taşıyan mahallededir. Bugün Erzurumdaki camilerin en büyüğüdür. 1179 da Saltık oğullarının dörüncü beyi olan Nasirüddün Kızıl Arslan Mehmet tarafından yaptırılmıştır. İki kubbesi vardır, birinci kubbe yıkılmış olduğundan tahta ile ikinci bir kubbe yapılmıştır.

Camiin dış duvarları tamir edilmiştir; iç duvarları ise eski güzelliğini hâlâ muhafaza ediyor. Camide yazıt yoktur. "Tarihçi Erzurum" un yazarı Nusret Efendi, camiyi ne zaman, kimin yaptırdığını belirten bir levha gördüğünü yazar. Bunu da kitabında neşretmiştir, fakat bugün o levha yoktur.

Tepsiminare: Erzurumda Saltıklar devrine ait olduğu bazı vesikalara göre tahmin

Erzurum'da Cumhuriyet Meydanı

edilmiştir. İçkale içerisinde; bugüne saat kulesi deniliyor. Kule, kale seviyesine kadar kesme taşlarla, kale seviyesinden sonra da altı sıra kırmızı-beyaz taşlarla çevrilmiş, yukarıya da tuğla ile örülmüştür (Resim: 1),

Kulenin çevresinde küfi olarak şu yazılar vardır: "İnanç Beygu Alp Tuğrul Bey ibni Muzaffer İmadettin ibn-il Kasım, devamı ikbalâ mevlâna Ziyaeddin zahîr-ül-islâm mâlik -ül-rikâp".

Bu yazıya göre kuleyi İnanç Beygu soyadı Alp Tuğrul yaptırmıştır. Bu isimin de Saltık'ın ünvanı olduğu diğer bazı vesi-

kalardan anlaşılmıştır. Hattâ bu vesikalara göre içkaleyi de Saltık'ın yaptırdığı anlaşıyor (4).

Tepsiminarenin bulunduğu kümbet Erzurumdaki kümbetlerin en güzelidir ve Saltık'a ait olması çok kuvvetlidir.

Adsız Kümbet: Erzurumda Saltıklar devri eserlerinden birisi olduğu söyleniyor, sa da kime ait olduğu belli değildir. Cumhuriyet caddesinden Tebriz kapıya doğru giderken soldadır.

(ilk Öğretim, 15 Ocak 1957, -

Abdurrabim Şerif Beygu, Erzurum Taribi, sayfa 96; 1936, İstanbul.